FOLIA 90

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Russologica IV (2011)

Józefa Kobylińska

Derywacja paradygmatyczna w Księgach gromadzkich wsi Kasina Wielka w w. XVI–XVIII (południowa Małopolska)

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego – feminativa

Mówiąc o tym typie rzeczowników, mam na myśli przede wszystkim rzeczowniki rodzaju żeńskiego derywowane od nazw męskich za pomocą formantu – końcówki fleksyjnej *-a*, czasem drogą wymiany sufiksu rodzaju męskiego na odpowiedni żeński, jak *-ik > -ica*, *-'ec > -ica*. Przywołujemy więc tzw. derywację fleksyjną, czyli paradygmatyczną, inaczej konwersję.

Tym typem derywacji zainteresowano się w językoznawstwie polskim w latach sześćdziesiątych XX w. Pierwsi pisali na ten temat Roman Laskowski i Henryk Wróbel (Laskowski, Wróbel 1964: 214–220). Przyjęli oni, za Dokulilem i Smirnickim, termin *konwersja*, choć za bardziej adekwatny uważali termin *derywacja bezsufiksalna*. Terminu konwersja używał również Bogusław Kreja już w latach siedemdziesiątych (Kreja 1974: 193–205). Natomiast Zofia Kurzowa, w artykule opublikowanym w tym samym roku (Kurzowa 1974: 93–103), przyjmuje, jak widać z tytułu publikacji, termin *derywacja fleksyjna lub paradygmatyczna* i tak ten proces definiuje: Jest to „proces, w którym jako wykładnik derywacji występuje tzw. *-ø* przyrostek słowotwórczy, a funkcję przejmuje sekundarnie końcówka fleksyjna" (Kurzowa 1974: 93), czyli następuje zmiana paradygmatu.

W latach dziewięćdziesiątych XX w. derywacji paradygmatycznej duży artykuł poświęciła Krystyna Waszakowa (Waszakowa 1983: 5–28). W tym też okresie poruszyły ten problem: Krystyna Kleszczowa (Kleszczowa 1996: 302–354; 1998) oraz Aleksandra Cieślikowa (Cieślikowa 1991). Obydwie autorki przyjmują termin *derywacja paradygmatyczna*. Stwierdzają one również, że jedną z kategorii słowotwórczych, powstałą drogą derywacji paradygmatycznej, są nazwy żeńskie – feminativa – tworzone od nazw męskich, np. *staruch* > *starucha* itp. W tej grupie derywatów są wymieniane również nazwy pokrewieństwa, jak *wnuk* > *wnuka* i in. Natomiast Kreja (op. cit.) podkreśla, że tego typu apelatywne formacje feminatywne były częstsze w dawnej polszczyźnie, lecz z biegiem czasu wyraźnie się wycofują z użycia. Są natomiast dalej żywotne i bardzo produktywne w grupie nazw feminatywnych od imion męskich własnych, np. *Aleksander* > *Aleksandra, Bernard* > *Bernarda* i in. W wyniku tej derywacji powstają derywaty modyfikacyjne. K. Kleszczowa w swojej pracy dotyczącej najstarszego okresu polszczyzny mówi o 15 derywatach paradygmatycznych występujących w staropolszczyźnie (Kleszczowa 1996:

332–333). Są to m.in. *gościa* < *gość*, *junocha* < *junoch*, *gospodza* ('Matka Boska') < *gospodz*, *małżonka* < *małżonek*[1], *prawnuka* < *prawnuk* i in. Autorka, podobnie jak B. Kreja, zaznacza, że w staropolszczyźnie derywacja paradygmatyczna była bardzo produktywna i zajmowała drugie miejsce po derywacji sufiksalnej za pomocą sufiksu *-ka* (Kleszczowa 1998: 78).

W niniejszym artykule przedmiotem naszych dociekań będzie wyłącznie kategoria słowotwórcza feminatywów[2]. Materiał badawczy wybrałam z *Ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka* (dalej KGKW). W księgach tych (XVI–XVIII w.), mających charakter historyczny, a prezentujących polszczyznę regionalną południowej Małopolski, wystąpiło kilka tego typu formacji żeńskich, utworzonych od podstaw męskich drogą derywacji paradygmatycznej, w tym za pomocą formantu – końcówki fleksyjnej *-a*. Przedstawiając te nazwy, postaram się pokazać, w których słownikach historycznych języka polskiego (i w gwarowych) zostały one odnotowane, a więc na jaki okres przypada ich żywotność, i porównam je z konkretnym materiałem językowym z określonego regionu, a więc z KGKW.

A teraz krótki opis zabytku. Księgi gromadzkie wsi Kasina Wielka (1513–1804) są niezwykle cennym zabytkiem – reprezentują polski język prawniczy tamtego okresu, a równocześnie regionalną południowomałopolską odmianę języka polskiego. Wieś Kasina Wielka leży w zachodniej części powiatu limanowskiego i należy do góralszczyzny. Następna wieś (na wschód) – Dobra to już teren lachowski. Zabytek zawiera notatki (zapisy) dotyczące różnego typu transakcji majątkowych, spadków i sprzedaży ziemi, sporów o ziemię – rodzinnych i z dworem, rozpraw sądowych związanych z różnego rodzaju przestępstwami i in. Dzięki nim uzyskujemy niemal pełny obraz wsi południowomałopolskiej tamtego okresu.

Księgi gromadzkie wsi Kasina Wielka zostały opracowane przez Bolesława Ulanowskiego, a wydane przez Stanisława Kutrzebę w Starodawnych Prawa Polskiego Pomnikach, t. XI, Kraków 1921, s. 275–427. Rękopis zabytku znajduje się w Bibliotece PAU-PAN w Krakowie pod sygnaturą 1553. Zabytek ten posłużył do wielu ciekawych opracowań naukowych, także autorce niniejszego artykułu. Inspiruje on i dostarcza materiał badawczy zarówno do rozpraw z zakresu prawa, jak też językoznawczych, etnograficznych i in. (Kobylińska, 2006: 125–136, tu też bogata bibliografia).

Przejdźmy jednak do tematu niniejszego artykułu i przyjrzyjmy się owym rzeczownikom rodzaju żeńskiego – feminatywom powstałym droga derywacji paradygmatycznej od nazw rodzaju męskiego, a występującym w KGKW na przestrzeni XVI–XVIII w. Są to:

1. derywaty paradygmatyczne z sufiksem – końcówką *-a*: *nieboszczyka* (< *nieboszczyk*), *sąsiada* (< *sąsiad*), *stryka* (< *stryk*), lub *stryjka* (< *stryj, stryjek*), *wnuka* (< *wnuk*), a także *sama* (< *sam*);

2. derywaty paradygmatyczne: *cieluszka* (< *cieluszek*), *występnica (<występnik), synowica* (< *synowiec*) – z wymianą sufiksów *-ek: -ka*, *-ik: -ica*, *-ec: -ica*. Przez niektórych językoznawców ten typ derywacji bywa nazywany derywacją wymienną.

---

[1] Z punktu widzenia diachronii tu proces był odwrotny: *małżonka* > *małżonek*.

[2] Derywacja fleksyjna obejmuje także wiele innych kategorii i typów słowotwórczych, jak np. nazwy istot młodych z formantem – końcówką *-ę* (tu różne sądy) i in.

Część tych formacji należy do nazw pokrewieństwa (Kobylińska 2001: 124–132; 1998: 71–103; Szymczak 1966), ale nie jest on typowy dla nazw pokrewieństwa (Kleszczowa 1988: 111).

Oto owe występujące w KGKW nazwy żeńskie:

Z formantem – końcówką fleksyjną *-a*:

Nieboszczyka (< *nieboszczyk*) 'kobieta zmarła':

dwie dziewcze *niebosczika* thego Nowaka woita, ktorye (!) mial z *nieboscziką* pierwszą zoną (1593–2775)[3].

Ale już w pierwszej połowie w. XVII pojawił się zapis:

ktorą to pierzynę dała matka *nieboszczka* terze (!) Slepkowey (1646–3340); też: *nieboszczyk* mąsz iey (1646–3340).

A zatem pod koniec XVI w. odnotowano derywat paradygmatyczny – *nieboszczyka*, utworzony od nazwy męskiej *nieboszczyk* za pomocą formantu – końcówki fleksyjnej żeńskiej *-a*, natomiast w połowie w. XVII pojawiła się w zabytku inna formacja, również paradygmatyczna, powstała albo w wyniku kontrakcji w wewnętrznej grupie *-czi(y)- > -cz-*: *nieboszcz(y)ka > nieboszczka*, albo drogą derywacji wymiennej: *nieboszcz -yk > nieboszcz+ka*. I ta postać – *nieboszczka* – zwyciężyła, zachowała się do dziś, *-ka* jest bowiem najbardziej wyrazistym formantem feminatywnym, mającym przewagę w tworzeniu nazw żeńskich już w staropolszczyźnie, zajmującym pierwsze miejsce co do produktywności, jak podaje K. Kleszczowa (1998: 79).

Wyrazy *nieboszczyka* i *nieboszczka* w słownikach języka polskiego: Sstp: *niebożka*[4] (< *niebożę)*, *nieboszczka*; *nieboszczyka* (ż) – brak; SVXI: *nieboszczka, nieboszka*, *nieboszczyca*; *nieboszczyka* – brak; Mącz: nie ma żadnej formy; Tr: *nieboszczka*; *nieboszczyka* – brak; L: *nieboszczka, nieboszczyca*; *nieboszczyka* – brak; Swil: *nieboszczka, nieboszczyca* – prowin.; *nieboszczyka* – brak; SW: *nieboszczka, niebożka, nieboszka, nieboszczyca, niebożyczka* – gwar., *nieboszczyka* – brak; SJPD: *nieboszczka* – pot., *nieboszczyca* – daw., wyraz często używany w funkcji przydawki rzeczownej; *nieboszczyka* – brak; KSGP: *nieboszczka, niebożka, nieboszka, niebożyczka, nieboszczyca*; KGG: *niebożyczka* <*niebożycka*>.

Tak więc na przestrzeni tych kilku wieków pojawiły się następujące warianty nazwy kobiety zmarłej: *nieboszczyka, nieboszczka, nieboszczyca, niebożka, nieboszka, niebożyczka*.

Przegląd słowników historycznych języka polskiego oraz gwarowych pozwala stwierdzić, iż odnotowana w KGKW w ostatnim dziesięcioleciu XVI w. nazwa feminatywna *nieboszczyka*, będąca derywatem paradygmatycznym od rzeczownika rodzaju męskiego *nieboszczyk*, nie ma potwierdzeń w tych słownikach, możemy więc uznać ją za regionalizm południowomałopolski. W słownikach wystąpiły natomiast warianty tej nazwy: słowotwórcze i fonetyczne, oparte na tematach derywacyjnych: *nieboż- lub niebosz(cz)-: niebożka* (Sstp, Swil, KSGP), *niebożyczka* (SXVI, SW (gwar.), KSGP, KGG), *nieboszczka* (Sstp, SXVI, Tr, L, Swil, SW, SJPD, KSGP), *nieboszka* (SXVI, SW, SJPD (daw.), KSGP), *nieboszczyca* (Sstp, SXVI, L, Swil, SW, SJPD (daw.), KSGP),

[3] Cyfra pierwsza oznacza rok, druga – numer notatki.

[4] Nie podaję każdorazowo znaczenia, ponieważ ono się powtarza.

nieboszczyczka (SXVI). Występujące w słownikach te różne nazwy synonimiczne interesującej nas nazwy żeńskiej nazywającej kobietę zmarłą, nazwę *nieboszczyka* odnotowują jedynie pod koniec w. XVI KGKW, pozostałe to warianty słowotwórcze utworzone za pomocą formantów: *-ka* lub złożonego *-i(y)-cz-ka* oraz *-i(y)ca*. Spośród owych siedmiu wariantów sufiksalnych do dziś zachowała się jedynie nazwa *nieboszczka* (sufiks żeński *-ka*), w SJPD opatrzona kwalifikatorem *pot*[oczne], a więc pojawiająca się współcześnie jedynie w odmianie potocznej języka. SJPD notuje też nazwę *nieboszczyca* (< *nieboż-cz-ica*), z formantem żeńskim *-i(y)ca*, ale z kwalifikatorem *daw*[ne]. W gwarach natomiast, według KSGP, występują warianty: *nieboszczka, nieboszka, niebożka, niebożyczka i nieboszczyca*. Formacje te są oparte na tematach słowotwórczych: *nieboż-* i *niebosz(cz)-*. Używana współcześnie w języku potocznym postać tej nazwy *nieboszczka* jest formacją sufiksalną feminatywną z wyrazistym formantem żeńskim *-ka*, ale i ten wariant, podobnie jak wcześniej inne, w tym wariant paradygmatyczny *nieboszczyka*, wychodzi z użycia, zastępowany przez substanstywizowany przymiotnik (dawny imiesłów zaprzeszły) – *zmarła.*

We współczesnej polszczyźnie, raczej potocznej, wyraz *nieboszczka* jest używany w funkcji przydawki rzeczownej (w postpozycji lub prepozycji), np. *mama nieboszczka* ‖ *nieboszczka mama*, natomiast w gwarze tego regionu, podobnie jak i w innych gwarach, funkcjonuje nazwa *niebożyczka,* <*niebożycka*>, z wyraźnym tematem derywacyjnym *nieboż(ę)* i sufiksem złożonym drugiego stopnia *-i(y)cz-ka* (> *-ycka*).

Sąsiada (< *sąsiad*) ‘kobieta mieszkająca w pobliżu kogo’.

Mazgaik oskarzony, ze sie powadził z *sąsiadą* (1610–2933),

ale już pod koniec w. XVII czytamy:

skarzyły *sąsiadki* iego (1691–3452).

A zatem w KGKW w w. XVII funkcjonują dwie nazwy wariantywne: *sąsiada* – formacja paradygmatyczna z żeńskim formantem – końcówką fleksyjną *-a* i formacja sufiksalna – z wyrazistym sufiksem żeńskim *-ka* – *sąsiadka*. Są to jedyne poświadczenia w KGKW.

Słowniki historyczne języka polskiego notują: Sstp: *sąsiada* ‘kobieta mieszkająca blisko kogoś, sąsiadka’ (BZ, Rozm. i in.); *sąsiadka* – brak; Mącz: *sąsiada* i *sąsiadka* – brak; Tr: *sąsiada, sąsiadka*; L: *sąsiada, sąsiadka*; Swil: *sąsiada, sąsiadka* (zdr.); SW: *sąsiada* (mało używ. i gw.), *sąsiadka*; SJPD: *sąsiada* (daw.) – patrz *sąsiadka*; KSGP: *sąsiada* ‘sąsiadka’, *sąsiadka*.

Jest interesujące, iż wyraz *sąsiada* jest notowany we wszystkich słownikach z wyjątkiem Mącz, natomiast wyrazu *sąsiadka* nie odnotowano jeszcze w Sstp, nie podaje go również Mączyński. W niektórych słownikach nazwa *sąsiada* ma kwalifikatory: *dawny*, *gwarowy*, *mało używany* (SW, SJPD), a więc nazwa *sąsiada* występuje w języku polskim od staropolszczyzny niemal do czasów współczesnych (SJPD z kwalifikatorem *dawny*). Obok postaci *sąsiada* wszystkie słowniki, jak widzimy, z wyjątkiem Sstp i Mącz, odnotowały wariant słowotwórczy *sąsiadka*, utworzony za pomocą sufiksu feminatywnego *-ka*. Tak więc z wyjątkiem doby staropolskiej, mamy do czynienia z tautologiczną parą, różniącą się budową słowotwórczą: *sąsiada* – formacja paradygmatyczna – i *sąsiadka* – formacja sufiksalna. Ostatecznie w języku ogólnym zwyciężyła i funkcjonuje do dziś formacja sufiksalna, z wyrazistym

formantem żeńskim *-ka*, wypierając pierwotną formację paradygmatyczną, ewentualnie przesuwając ją do leksyki gwarowej.

Stryka (*Stryjka*?) (< *stryk* (*stryj*)) ‘żona stryka, stryja, brata ojca’.

> Piąta sprawa – Między Wawrzkiem y Antonim y *stryką* ich Katarzyną niegdy Krostkiem (!), a drugiego małżenstwa Trzeciaczką, stanęła ta sprawa (1759–3714).

Ani w cytowanych pracach K. Kleszczowej, ani w monografii M. Szymczaka, ani w żadnym słowniku historycznym języka polskiego, czy gwarowym nie ma nazwy *stryka*. Można by więc sądzić, że wydawca, Bolesław Ulanowski, źle odczytał ten wyraz w KGKW. Sprawdziłam więc ów zapis w rękopisie zabytku w Bibliotece PAU-PAN w Krakowie (sygn. 1553) i stwierdziłam, iż ma on niewątpliwie postać *stryką*, a więc Nsg. *stryka*. Jak zatem potraktować ów wyraz, jak go interpretować? W artykule z r. 2001 (Kobylińska 2001: 124–132) uznałam go, w takiej właśnie postaci, za żeński derywat paradygmatyczny od funkcjonującej w leksyce tego regionu niemal do czasów współczesnych nazwy rodzinnej *stryk* ‘stryj, brat ojca, stary kawaler’ (zob. KGG). Formacja (taka!) wpisuje się bardzo dobrze w produktywny na tym terenie w tamtym czasie typ słowotwórczy żeńskich nazw (też rodzinnych) powstałych drogą derywacji paradygmatycznej za pomocą sufiksu – końcówki fleksyjnej *-a* od nazw męskich, jak *kuma* < *kum, sąsiada* < *sąsiad, nieboszczyka* < *nieboszczyk* i in., a więc także: *stryka* < *stryk*. W gwarze gorczańskiej (zagórzańskiej) żona stryka/stryja współcześnie nosi(ła) nazwę *stryna* (< *stryjna*), *stryniczka* (<*stryno*>, <*strynicka*>).

A zatem *stryka* jest niezwykle interesującą nazwą rodzinną żeńską, utworzoną za pomocą formantu paradygmatycznego *-a*, a nie notowaną nigdzie w języku polskim.

Analizując dogłębnie tę nazwę, możemy jednak przyjąć kilka możliwych interpretacji: 1. jest to derywat paradygmatyczny utworzony od wyrazu podstawowego *stryk* za pomocą formantu – końcówki fleksyjnej *-a*; 2. *stryka* może też być nazwą *stryjka* lub jej postacią uproszczoną (zanik -j-: *stryka* < *stryjka*). Za takim odczytaniem tej nazwy – jako *stryjka* – przemawia fakt, iż litera *y* może mieć wartość *i/y/j*, jak w zapisie *stry = stryj* (1605–2893); taką wartość litery *y* potwierdza również zapis *obyścia = obyjścia = obejścia* (1756–3705). Zapis *stryka* możemy więc odczytać albo jako *stryka*, albo jako *stryjka*. Nazwę *stryjka* odnotowuje w swojej pracy M. Szymczak (1966: 183): „Z faktów odosobnionych należy wymienić zanotowaną (29 Siemionowo, pow. Gostyń) nazwę *stryjka* […] [która] jest utworzona formantem *-ka*, będącym tutaj wykładnikiem żeńskości”. Można zatem przyjąć, że w KGKW postać *stryka* jest albo derywatem paradygmatycznym żeńskim od nazwy męskiej *stryk*, nazwy żywotnej do dziś w gwarze tego terenu, albo postacią powstałą w wyniku kontrakcji: *stryjka* > *stryka* (uproszczenie grupy śródwyrazowej *-yjk-* > *-yk-* (jak *stryjna* > *stryna*). I wreszcie zapis *stryka* może mieć wartość *stryjka*, a więc byłaby to formacja sufiksalna: *stryj + -ka* (jeśli przyjmiemy, że litera *-y-* = *-yj-*) z wyrazistym formantem żeńskim *-ka*. Ta interpretacja jest możliwa, gdyż w polu wyrazowym nazw rodzinnych, a także po prostu feminatywów (n. męska: n. żeńska (żona)) w tym czasie wystąpiły też pary: *wnuk: wnuka, nieboszczyk: nieboszczyka* i in., ale też *bratanek: bratanka* i in. Spośród innych języków słowiańskich nazwa *stryka* ‖ *strika* wystąpiła jedynie w językach bułgarskim i serbskim. Natomiast w języku rosyjskim

znane jest wyrażenie: *stryka – bryka* ‘kobieta często się przemieszczająca, latawica’ (Dal; Obrębska 1929: 100).

W historii języka polskiego i w gwarach (na podstawie słowników) udokumentowano następujące nazwy na określenie żony *stryka/stryja*: Sstp: *stryna, stryjna*; Mącz: brak; Tr: *stryjenka*; L: *stryjna, stryjenka*; Swil: *stryjna, stryjanka*; SW: *stryjenka/ stryjanka*, *stryjna* (gw.), *stryna*; SJPD: *stryjna* (daw. dziś gw. patrz *stryjenka*); KSGP: *stryjenka, stryjna, stryna*. Wszystkie te nazwy były derywatami od nazwy męskiej *stryk* lub *stryj*. Obydwa wystąpiły też w analizowanym tekście:

za pozwoleniem *strika* ich Nikodema Anioła z Włostowki (1620–3010)

obok:

ma Tomaszowi, *stryiowi* swęmu, owies powrocic (1691–3452).

Tak więc nazwa żony stryja występowała w języku polskim w badanym okresie w postaci wariantów słowotwórczych: *stryjna, stryna i stryje(a)nka*, natomiast współczesny materiał gwarowy odnotowuje większą ilość wariantów, a więc: *stryjka, stryjowa*, *strykowa, stry(j)niczka* < *strynicka* >. Ta nazwa rodzinna została współcześnie wyparta przez wieloznaczną *ciotkę*.

Wnuka (< *wnuk*) ‘dziecko płci żeńskiej w stosunku do swoich dziadków, czasem bratanica lub siostrzenica’.

ktorego *wnukę* miał Wawrzyniec Iurczak, ale bez zadnego dziedzictwa (1755–3698)

Wyraz ten został poświadczony w KGKW tylko jeden raz i to późno, bo w roku 1755, a więc w połowie XVIII w. W KGKW nie wystąpiły warianty: *wnęka* (fonet.), ani *wnuczka, wnęczka* (słowotwórcze), wystąpiły natomiast warianty nazwy męskiej: *wnuk: wnęk*:

uczyniono […] *wnukiem* nieboszczyka Sebastiana Fornala (1748–3674); oddalaiącz dzyeczy y *wnęki* (1579–2753).

Wariant fonetyczny z samogłoską nosową *-ę-* pojawił się więc w męskiej postaci nazwy pod koniec w. XVI, a z samogłoską *-u-* w połowie w. XVIII. Postać żeńska, zanotowana w połowie w. XVIII zawiera samogłoskę ustną *-u-.* Jeśli natomiast idzie o warianty słowotwórcze, to KGKW poświadczają wyłącznie nazwę w postaci derywatu paradygmatycznego z formantem – końcówką fleksyjną *-a*. Brak innych wariantów, np. *wnuczka, wnęczka*.

Nazwa *wnuczki* w słownikach: Sstp: *wnuka, wnęka, wnuczka*; brak *wnęczka*; Mącz: tylko *wnuczka*; Tr: *wnęczka*; *wnuczka* brak – *wnuka, wnęka*; L: *wnuka*, *wnuczka, wnęka, wnęczka*; Swil: *wnuka, wnuczka, wnęka* (przestarz., stp.), *wnęczka* (przestarz.); SW: *wnuka* (wymarłe), *wnuczka, wnęka* (stp.) *wnęczka* (stp.); SJPD: *wnuka* (dawne, dziś książk.) (przykłady z Iwaszkiewicza i Łozińskiego, a więc stylizacja), *wnuczka*; KSGP: *wnęka, wnęczka*.

Materiał słownikowy pokazuje, iż już od staropolszczyzny jako nazwy córki syna lub córki w stosunku do dziadka i babki funkcjonowały warianty fonetyczne ze starą prasłowiańską obocznością samogłoskową *-ę-/-u-*: *wnęk: wnuk, wnęka: wnuka, wnęczka: wnuczka* oraz warianty słowotwórcze z sufiksami *-a/-ka*, a więc: *wnuka: wnuczka* i *wnęka: wnęczka*. Postaci *wnęczka* i *wnuczka*, a więc formacje sufiksalne,

mają wyrazisty formant żeński *-ka*, w staropolszczyźnie, jak wiemy, bardzo produktywny w tej formacji słowotwórczej. I właśnie *wnuczka*, formacja feminatywna o wyrazistej strukturze, z formantem *-ka*, zwyciężyła, wypierając zupełnie formację paradygmatyczną (choć odnotowuje ją jeszcze SJPD jako *dawne* i *książk.*). Zniknęły również, zarówno z odmiany potocznej jak też z odmiany oficjalnej języka polskiego, formacje z rdzennym *-ę-*, które zachowały się jednak w gwarze (Kobylińska 2001). Już w Swil i w SW były one określane jako przestarzałe.

Sama (< *sam*) 'substantywizowany zaimek o funkcji anaforycznej'.

naprzod on powinien wziąć plag 30, a *sama* pietnascie (1705–3525).

B. Kreja (1974: 194) podaje za Lindem zaimek *sama* (< *sam*) jako przykład derywacji paradygmatycznej. Zaimek ten w słowniku Lindego jest całkowicie zsubstantywizowany i ma wartość 'jejmość' (r.m. 'jegomość'). W KGKW zaimek *sama* jest użyty w funkcji anaforycznej – zamiast nazwania kobiety – *Zofia Pobiedzianka*.

W tej grupie nazw, powstałych drogą derywacji paradygmatycznej, powinna się znaleźć również *kuma*, derywat żeński od nazwy męskiej *kum*. Wyraz ten nie wystąpił jednak w KGKW. Przywołuję go jednak tutaj, ponieważ jest jednym z nielicznych przykładów feminativum, które zachowało się do dziś w języku potocznym i w gwarze. Obok jednak podstawowego znaczenia ma ono również znaczenie wtórne (derywacja semantyczna): 'kobieta zajmująca się plotkami, gadatliwa, wścibska' (SJPD). Obok nazwy *kuma*, występowała również nazwa *kmotra* (także derywat paradygmatyczny), a przede wszystkim *kumoszka/komoszka*, którą notują słowniki, począwszy od SXVI. I właśnie ta postać, sufiksalna z wyrazistym sufiksem żeńskim *-ka*, zwyciężyła, ale jak podaje SJPD, jest używana tylko w języku potocznym języka polskiego. Warto jeszcze wspomnieć o występującej w pracy K. Kleszczowej (1996: 332–333) nazwie *pradziadka* (< *pradziadek*) 'matka dziadka albo babki, prababka'. Jest to więc również derywat paradygmatyczny, który także wyszedł z użycia.

Do tego typu słowotwórczego, z formantem paradygmatycznym *-a*, zalicza się również nazwy z przyrostkiem *-k-ø* (m.): *-k-a* (ż.). Najpełniej ten proces derywacyjny jest widoczny, kiedy ukażemy go w zrekonstruowanych formach prasłowiańskich: *-ъk-ъ > -ek-ø: -ъk-a > -k-a.* Dziś ten typ derywacji można by też nazwać, jak to czynią niektórzy językoznawcy, derywacją wymienną. W KGKW wystąpiła tylko jedna nazwa żeńska tego typu: *cieluszka*/*ciełuszka* (< *cieluszek/ciełuszek*).

Cieluszka (*Ciełuszka*) (< *cieluszek, ciełuszek*) 'młoda krowa'[5].

ma uzyvac [...] dwie *częluszky* y *częluszek* latosse (1559–2726).

K. Kleszczowa w żadnej ze swoich prac nie wymienia tego wyrazu, nie ma go bowiem również w Sstp. Trzeba więc go uznać za regionalizm (Kobylińska 2008: 136–1555). Nazwa *cieluszka/ciełuszka* jest formacją żeńską od nazwy męskiej *cieluszek/ciełuszek* 'byczek, młody wół, buhajek', utworzoną za pomocą formantu żeńskiego *-ka*. Nazwa żeńska najprawdopodobniej miała wartość 'młoda krówka, jałóweczka'.

Zaświadczają ten wyraz tylko niektóre słowniki: Sstp: brak; Mącz: brak; Tr: brak; L: brak; Swil: *ciełuszka* 'cielę krowiego rodzaju' (por. *cielica*), *prowincjonalizm*; SW: *ciełuszka* (por. *cieluch* 'wół'); SJPD: brak; KSGP: *ciełuszka* 'cieliczka'; SGP PAN

[5] W w. XVI nie było jeszcze litery *ł* i litera *l* mogła mieć wartość zarówno głoski [l] jak i [ł].

podaje tę nazwę w postaci *ciełuszka* (z Łopatowszczyzny i Augustowskiego) obok *cieluszka* (z Białostockiego) (Kobylińska 2008: 146).

Na podstawie kontekstu można wnioskować, iż nazwa *cieluszka/ciełuszka* zapisana w KGKW oznaczała ‘młodą krówkę’ (w wieku prokreacyjnym, skoro owe *cieluszki/ciełuszki* mogły mieć już potomstwo – jednoroczne latatochy), co potwierdza formant złożony deminutywno-hipokorystyczny *-usz-ka*.

Autorzy cytowanych prac stwierdzają, ze w kategorii słowotwórczej nazw żeńskich „zwierzęcych” zarówno paradygmatyzacja jak i sufiksacja są raczej rzadkie, gdyż przeważnie mamy tu do czynienia z derywacją opartą na dwu różnych podstawach słowotwórczych, jak: *krowa: wół* (*byk*), *klacz: koń*, *owca: baran*, *koza: cap* itp.

Synowica (< *synowiec*) ‘córka brata w stosunku do braci ojca’.

Iozep *synowyecz* Woyczecha syoltisa Kasinsskyego y Helena *synovicza* […] vysnaly (1554–2723).

Ten typ derywatu słowotwórczego może być uznany za paradygmatyczny lub też powstały w wyniku derywacji wymiennej – sufiks:*-’ec* (*-ьkъ > *-ьcь >): *-ica* (< *-ika*): *synowi-ec: synow-ica*.

Nazwę tę podają słowniki: Sstp: *synowica* ‘córka brata w stosunku do stryja’ (pozn, Kościan i in.); Mącz, Tr, L, Swil i SW: *synowica* ‘bratanka’; SJPD: *synowica*, *przestarz*., dziś *bratanica*; KSGP: brak.

K. Kleszczowa wymienia nazwę *synowica* jako formację paradygmatyczną (Kleszczowa 1996: 53). *Synowica* zatem była nazwą żywotną od staropolszczyzny do początku w. XX, dopiero bowiem SJPD dodaje jej kwalifikator *przestarz*[ałe] (tak samo w nazwie *synowiec*). Została ona utworzona na temacie derywacyjnym *syn*– za pomocą sufiksu złożonego *-owi-ec*. Obok tej nazwy funkcjonował wariant leksykalny *bratanka*, a następnie *bratanica*. I ta ostatnia nazwa wyparła dwie poprzednie: *synowicę* i *bratankę*. SJPD określa i *synowicę*, i *bratankę* jako nazwy przestarzałe. Współcześnie obserwujemy wymieranie wielu nazw rodzinnych. Nic więc dziwnego, że również *bratanica* należy do nazw, które wychodzą z użycia, zastępowane przez deskrypcję *córka brata* (zob. *bratanka*).

Bratanka (< *bratanek*) ‘córka brata lub siostry’.

Nazwa ta również nie wystąpiła w KGKW, ale ponieważ funkcjonowała jako wariant leksykalny nazwy *synowica* w całym okresie historycznym języka polskiego, notują ją bowiem wszystkie słowniki z wyjątkiem Mączyńskiego, uważam, że trzeba jej poświęcić kilka zdań. Wyraz *bratanka* odnotowuje już Sstp, a następnie SXVI, Tr, Swil, SW i KSGP i dopiero SJPD dodaje mu kwalifikator *przestarzały*. Obok nazwy *bratanka* występowała też *bratanica* (Tr, SW, SJPD), która wyparła nazwę *bratanka*, a także nazwę *synowica*. Postać *bratanica* to wariant słowotwórczy nazwy *bratanka* (por. *synowica*: obydwa wyrazy z formantem żeńskim *-ica: -’ec* m.). Dwie nazwy historyczne: *synowica* i *bratanka* wyszły z użycia, wyparte przez nazwę *bratanica*, którą notują dopiero SW, SJPD i KSGP. Wydaje się, że współcześnie także nazwa *bratanica* wykazuje tendencję do zaniku, zastępowana, jak wspomniałam wyżej, przez deskrypcję *córka brata*. Szukając przyczyny, dlaczego nazwa *synowica* została wyparta przez warianty leksykalne *bratanka* (funkcjonuje jako synonim już

od staropolszczyzny, zob. Sstp), a następnie *bratanica*, musimy stwierdzić, iż bardziej przejrzyste semantycznie były derywaty oparte na temacie derywacyjnym *brat* (‘córka brata’)[(tak też *siostrzenica* (‘córka siostry’)] niż derywat oparty na temacie derywacyjnym *syn*, który to wyraz nie pojawia się w definicji strukturalnej (w parafrazie) nazwy określającej córkę brata lub siostry.

Wspominając o zanikaniu tych nazw jako nazw pokrewieństwa, musimy zauważyć, iż dotyczy to większości starych nazw rodzinnych.

Występnica (< *występnik*) ‘kobieta występna, przestępczyni’.

pięćdziesiąt plag rozgami we dwoikę dadzą mu, a *występnicy* 30 (1702–3510).

K. Kleszczowa ani w jednej, ani w drugiej pracy (Kleszczowa 1996; 1998) nie wymienia nazwy *występnica*, ani *występnik*. W obydwu pracach jest natomiast nazwa męska *występca*.

W słownikach języka polskiego przedstawia się to następująco: Sstp: *występnica* i *występnik* – brak; tylko *występca*; Mącz, Tr – brak; L: *występnica*, *występniczka*; Swil: *występnica* (*występnik*, por. *występca*), *występczyna*; SW: *występnica*, por. *występczyna* (*występnik – mało używane*, zob. *występca*); SJPD: *występnica* – brak, *występczyni – daw*; forma żeńska od *występca* (*występnik – daw*.); KSGP – brak.

Zatem nazwę *występnica* odnotowały tylko słowniki L, Swil, SW z kwalifikatorem mało używane, Swil i SW podają także wariant *występczyna*, a SJPD nazwę *występczyni*, ale z kwalifikatorem *dawne*. Możemy więc przyjąć, że nazwa *występnica* miała krótki żywot, pojawiła się bowiem późno, dopiero w słowniku Lindego, a współcześnie jest już historyzmem/archaizmem (nie notuje tej nazwy SJPD, a nazwę *występczyni* opatruje kwalifikatorem dawne).

Podsumowanie

Omówione nazwy żeńskie derywowane od nazw męskich tworzą pary. Są to: nazwy żon i nazwy pokrewieństwa: *stryk/stryj: stryka/stryjka*, *wnuk – wnuka*, *synowiec – synowica;* odpowiedniki żeńskie nazw męskich, czyli równoważne pary: nazwa męska – nazwa żeńska: *nieboszczyk – nieboszczyka*, *sąsiad – sąsiada; sam – sama; cieluszek – cieluszka, występnik – występnica* (i omówione dodatkowo: *bratanek – bratanka, bratanica, kum – kuma*). A zatem w omawianej tu grupie derywatów żeńskich, powstałych drogą derywacji paradygmatycznej przeważa zdecydowanie funkcja tworzenia odpowiedników żeńskich nazw męskich, a więc tworzenia par równoważnych: nazwa męska – nazwa żeńska.

Derywaty żeńskie powstawałe drogą derywacji paradygmatycznej, bezsufiksalnej: *nieboszczyka, sąsiada, wnuka, stryka (?), sama,* (też *kuma*), a także *ciełuszka*, *stryjka* (?), *bratanka*, *synowica*, *występnica*. Cztery (pięć?) ostatnie można też uznać za derywaty powstałe drogą derywacji wymiennej.

Właściwie wszystkie nazwy o strukturze paradygmatycznej znikły z czynnego słownictwa polszczyzny, wyparte przez nowsze formacje, sufiksalne, przeważnie z wyrazistym formantem żeńskim *-ka*, czy *-ica*, czasem w miejsce dawnej formacji pojawiały się formacje oparte na zmienionym temacie słowotwórczym (lub oboczność leksykalna): (*nieboszczyka:*) *nieboszczka* (podaję je w nawiasie): (gwar. *niebożyczka*); (*sąsiada*:) *sąsiadka*; (*stryka/stryjka*:) *stryjenka.* Zanikły też nazwy (podaję je w nawiasie): (*wnuka:*) *wnuczka;* (*cieluszka* (gwar., reg.):), *cieliczka*; (*synowica:*

bratanka:) *bratanica* (oboczność leksykalna); (*występnica*:) *występczyni*. Omawiane wyrazy pojawiły się w KGKW przeważnie tylko jeden raz.

Na zakończenie potwierdzamy tezę K. Kleszczowej i innych językoznawców, iż derywacja paradygmatyczna w staropolszczyźnie i w wiekach średnich była procesem żywotnym, służącym łatwemu wzbogaceniu leksyki, później jednak została wyparta przez derywację sufiksalną, głównie z wyrazistym formantem żeńskim *-ka*, który już w staropolszczyźnie, jak stwierdziła autorka, był w tej grupie rzeczowników najbardziej produktywny (1. miejsce).

A zatem derywacja paradygmatyczna w ciągu wieków zamierała. Spośród grupy starych nazw żeńskich powstałych w wyniku tej derywacji zanikły prawie wszystkie. Zachowała się *kuma*, ale zmieniła zakres znaczeniowy, niekiedy bywa używana *synowica* (traktowana jako archaizm), natomiast wyszły z użycia: *nieboszczyka, sąsiada, synowica, stryka/stryjka, wnuka i występnica* i oczywiście *cieluszka* oraz *sama*. Obecnie derywacja paradygmatyczna jest produktywna tylko w grupie imion własnych żeńskich od męskich, jak *Aleksander > Aleksandra*, *Bernard > Bernarda* itp.

Literatura

Cieślikowa A., 1991, *Derywacja paradygmatyczna w staropolskiej antroponimii*, Kraków.

Kleszczowa K., 1996, *Derywacja paradygmatyczna*, [w:] *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji*, red. K. Kleszczowa, Katowice, s. 302–354.

Kleszczowa K., 1998, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywistyczna ewolucja*. *Rzeczowniki*, Katowice.

Kobylińska J., 1998, *Nazwy rodzinne – literackie i gwarowe – w utworach Władysława Orkana*, [w:] *Z problemów przekładu i stosunków międzyjęzykowych*, red. T. Żeberek i T. Borucki, Kraków, s. 71–103.

Kobylińska J., 2001, *Nazwy pokrewieństwa w Księgach gromadzkich wsi Kasina Wielka (pow. limanowski) XVI–XVIII w.*, [w:] *W świecie słów i znaczeń. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Krei*, red. J. Maćkiewicz i E. Rogowska, Gdańsk, s. 124–132.

Kobylińska J., 2006, *Księgi sądowe wiejskie – historia i wartość badawcza*, [w:] *Język w urzędach i w sądach*, red. M.T. Lizisowa, Kraków, s. 125–136.

Kobylińska J., 2008, *Nazwy zwierząt domowych w XVI–XVIII w. (na podstawie ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka)*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis", t. 62, „Studia Linguistica" IV, red. M. Karamańska, E. Młynarczyk, E. Stachurski, Kraków, s. 136–155.

Kreja B., 1974, *Słowotwórcza rola fleksji we współczesnym języku polskim*, „Studia Śląskie", t. XXVI, Katowice, s. 193–205.

Kurzowa Z., 1974, *Derywacja fleksyjna czyli paradygmatyczna w języku polskim i próba objaśnienia jej genezy*, ZNUJ, „Prace Językoznawcze", z. 42, Kraków, s. 93–103.

Laskowski R., Wróbel H., 1964, *O użyciu paradygmatu w funkcji formantu słowotwórczego*, „Język Polski" XLIX, s. 214–220.

Obrębska H., 1929, *„Stryj, wuj, swak" w dialektach języka polskiego*, Warszawa.

Szymczak M., 1966, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa.

Waszakowa K., 1983, *Słowotwórstwo rzeczowników z formantami paradygmatycznymi we współczesnym języku polskim*, „Polonica" IX, s. 5–28.

Słowniki

KGG – Kobylińska J., *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków 2001.

KSGP – Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.

KSG PAN – *Słownik gwar polskich*, t. I, red. M. Karaś, Kraków 1977, t. II–V, red. J. Reichan, t. VI i nast. red. J. Okoniowa.

L – Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, wyd. 3. fotooffsetowe (z wyd. 2., Lwów 1854–1860), Warszawa 1951.

Mącz – *Wyrazy polskie w słowniku polsko-łacińskim Jana Mączyńskiego*, red. W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1962–1963.

SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–X, Warszawa 1958–1968.

Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Kraków 1953–1995.

SXVI – *Słownik polszczyzny szesnastego wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. I–XXII, Wrocław, 1966–1994.

SW – *Słownik języka polskiego (tzw. warszawski)*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII (1900–1927), wyd. fotooffsetowe, Warszawa 1952.

Swil – *Słownik języka polskiego (*tzw. *wileński)*, red. A. Zdanowicz, J. Filipowicz, W. Tomaszewicz, t. I–II, Wilno 1861.

Tr – Trotz M.A., *Mownik polsko-niemiecko-francuski*, Lipsk 1764.

Прагматическая деривация в Громадских книгах в деревне Касина Великая в XVI и XVII в. (южная Малопольша). Имена существительные женского рода (феминатива)

Резюме

Феминативы – это имена существительные, образованные от мужских форм с помощью флективного форманта –а или путем замены суффикса мужского рода на соответствующий ему суффикс женского рода. В статье проанализированы формы, образованные от имен мужского рода, выступающие в Громадских книгах, например: *nieboszczyka (< nieboszczyk), sąsiada (< sąsiad), stryka (?) (< stryk)* или *stryjka (?) (< stryj), wnuka (wnuk), sama (< sam)*, а также *cieluszka (< cieluszek), synowica (< synowiec), bratanka (< bratanek), występnica (< występnik)*.